

Поселецька К. А. Дослідження особистісно-професійної самореалізації студентів філологічних спеціальностей / К. А. Поселецька // Нові технології навчання : наук.-метод. зб. Випуск 80 / Інститут інноваційних технологій і змісту освіти МОН України. – К., 2014. – С. 40 – 45.

ДОСЛІДЖЕННЯ ОСОБИСТІСНО-ПРОФЕСІЙНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ СТУДЕНТІВ ФІЛОЛОГІЧНИХ СПЕЦІАЛЬНОСТЕЙ

Исследование личностно-профессиональной самореализации студентов
филологических специальностей

The research of the personal and professional self-realization of students of
the philological specialties

УДК 378.015.31:8

К. А. Поселецька

Анотація. У статті висвітлено проблему особистісного і професійного розвитку студентів в період навчання в ВНЗ. Подано узагальнені результати експериментального дослідження супутних чинників особистісно-професійної самореалізації майбутніх фахівців філологічних спеціальностей.

Ключові слова: професійний розвиток, особистісний розвиток, професійна самореалізація.

Аннотация. В статье рассмотрена проблема личностного и профессионального развития студентов в период обучения в ВУЗ. Поданы обобщенные результаты экспериментального исследования сопутствующих факторов личностно-профессиональной самореализации будущих специалистов филологических специальностей.

Ключевые слова: профессиональное развитие, личностное развитие, профессиональная самореализация.

Summary. The article deals with the problem of students' personal and professional development while studying in the higher educational establishment. Generalized results of the experimental research of factors of personal-professional self-realization of the future philologists are described. The results of the experiment showed the potential abilities of the future philologists concerning

their personal and professional self-realization. The problem of the realization of students' personal abilities focuses his attention at complete realization of his abilities in real conditions. this problem is closely connected with the problem of professional development and professional self-realization.

Key words: *professional development, personal development, professional self-realization.*

Постановка проблеми. Інтеграція України у світову систему вищої освіти та модернізація різних галузей освіти потребують переосмислення основних напрямів професійної підготовки педагогічних кадрів. Наразі пріоритетним напрямком в освіті стає виховання творчої особистості, здатної до самореалізації у швидко плинних соціально-економічних умовах.

Вирішення питання "Яким має бути розвиток особистості студента?" є важливою педагогічною проблемою. У період античності освітня система була спрямована на фізичний розвиток, у середні віки – на духовний, у новий час – пріоритетною була увага до психічного розвитку, у соціалістичних країнах – соціальний розвиток. Зараз переважна більшість науковців [3,9] схиляється до необхідності цілісного розвитку людини. Професійний розвиток студента невіддільний від особистісного, адже в їхній - принцип саморозвитку, який детермінує здатність особистості до творчої самореалізації. До категорії "особистість" окремі автори відносять такі психологічні структури, як *спрямованість, характер, здібності, самосвідомість, професійна компетентність*. Кожна з них містить систему якостей, властивостей, характеристик. Традиційним у дослідженні особистості студента є вивчення її структур та послідовне співвідношення між собою цих складових: окремо вивчають частини, а потім на їхній основі відтворюють ціле. Але ні окремі характеристики, ні їхня сукупність не зможуть дати уявлення про цілісність людської особистості [3]. У живих системах не частини визначають ціле, а ціле визначає частини. Цілісний підхід до особистості як до функціонального органу був розпочатий Л.С. Виготським, О.М. Леонтьєвим, далі цей підхід розвинув Б.С. Братусь. Такий

підхід полягає в тому, що особистість розглядають як засіб формування відношення до родової людської сутності. "Сутність особистості не співпадає ні з темпераментом, ні з характером. Основна площина руху – морально-ціннісна, особистість у вузькому розумінні (ядро особистості) – позиція людини у світі, що задана системою загальних смислових утворень" [2, с.93].

Аналіз попередніх досліджень. Поняття "самореалізація" досить часто вживають в багатьох галузях науки і суспільного життя, але однозначного трактування цього терміну немає, використовують тотожні за змістом поняття, пов'язані з проблемою самореалізації: *самоактуалізація, самотверження, самоорганізація, самодетермінація.*

Багато вчених займалися вивченням процесу самореалізації. Так, Л. Антропова, Л. Коган, зважаючи на вищі суспільні інтереси, розглядають самореалізацію особистості як мету соціальної перебудови, створення нового суспільства. І. Кант, П.Ф. Каптерев і С.І. Гессен під поняттям *самореалізація* мали на увазі близьке за своїм змістом поняття - *саморозвиток.*

К. Абульханова-Славська, А. Петровський вважають діалектику ідентифікації та індивідуалізації особистості рушійною силою її самореалізації. А. Маслоу, К. Роджерс досліджували проблеми управління і самоуправління процесами самореалізації, а також умови їхньої оптимізації. Самореалізацію особистості як цілісний процес становлення людини на своєму життєвому шляху свого часу досліджували С. Рубінштейн і Л. Виготський. Плідно продовжили вивчення самоздійснення підростаючої особистості Л. Божович, Д. Ельконін.

Українські та російські науковці (К.О. Абульханова-Славська, Л.І. Анциферова, Г.С. Батіщев, О.Ф. Бондаренко, Є.І. Головаха, Л. Коган, Г.С. Костюк, О.О. Кроник, О.М. Леонтьєв, П.В. Лушин, В.І. Муляр, В.Г. Панок, В.А. Роменець, С.Л. Рубінштейн, Л.В. Сохань, Т.М. Титаренко та ін.) розглядають самореалізацію як свідомий, цілеспрямований процес розкриття й опредметнення сутнісних сил особистості в її різноманітній практичній діяльності. Становлення суспільно активної та гармонійно розвиненої

особистості великою мірою залежить від особистих зусиль самої людини, орієнтованих на самовдосконалення та самореалізацію як неодмінну умову досягнення успіху в житті (С.Д. Максименко, М.І. Пірен, Т.В. Говорун, Л.М. Деміна).

Постановка завдання. Дослідити взаємообумовленість особистісного і професійного розвитку майбутніх учителів філологічних спеціальностей у період навчання у ВНЗ.

Виклад основного матеріалу. Будь-яка особистість володіє достатньо великим потенціалом, який реалізується в окремій діяльності лише частково. Тому його об'єктивна й, власне, повна оцінка можлива за умови розгляду всієї сукупності дій, які виконує особистість. Важливим є те, що реалізація і розвиток творчого потенціалу суттєво залежить від того, у яких взаємозв'язках перебуває особистість з іншими людьми.

Діяльність повинна бути організована так, щоб її виконання розкривало для особистості ті чи ті сторони суспільних відносин, забезпечувало б розвиток життя особистості в систему суспільних відносин і їхнього відбиття в її свідомості. Якщо діяльність індивіда організована так, що, здійснюючи її, він отримує можливість більш повно прилучитися до системи суспільних відносин, зробити "новий крок" на шляху свого руху в цій системі, то можна розраховувати на формування в нього й певних суспільно-значущих якостей. Діяльність повинна бути організована так, щоб її виконання розкривало перед кожною людиною перспективу її розвитку в суспільстві.

Гострота проблеми особистості в сучасній ситуації простежується в науковій літературі та інноваційних пошуках, коли виникає потреба в цілісному педагогічному процесі суб'єкт-суб'єктних відносин, особистісно-орієнтованому підході, гуманітаризації освіти. Проблему особистості, її цілісності, власне, не тільки особистості учня, але і вчителя, обговорюють як протипагу безособистісній педагогіці, технологізму та автоматизму методів освіти. Педагог має бути ознайомлений з основними теоріями особистості, формувати уявлення про особистість як багатовимірній суб'єкт, що володіє

потенціалом вільного творчого зростання і прагне виявити свою індивідуальність, що розширює діапазон бачення вчителем педагогічних ситуацій і можливостей педагогічної дії, а також можливостей свого особистого зростання.

У процесі соціалізації в молоді формують досвід розуміння своїх можливостей і здібностей, необхідних для досягнення життєвої мети.

Розуміння студентами своїх здібностей щодо досягнення мети відбувається за умови їхнього позитивного ставлення до майбутнього. Отже, молода людина виявляє прагнення до реалізації себе в діяльності. Це уможлиблює встановити психостазис, який припускає відповідальне ставлення до діяльності [6, с.112] .

Аналіз літературних джерел засвідчує, що окремі автори [1,2,3,5] по-різному описують структуру особистісного і професійного розвитку, при цьому виділення тих чи тих складових цієї структури залежить від вихідних науково-методологічних основ, яких дотримується автор. Однак ці різноманітні описи не стільки суперечать, скільки доповнюють один одного, відбиваючи всю багатогранність проблеми особистісного і професійного розвитку [5]. Аналіз літератури дає змогу виділити два способи виявлення структури особистісного і професійного розвитку. Один із них - це розгляд структури особистісного і професійного розвитку як певних рівнів (ступенів) процесу розвитку. В.І. Слободчикова й Е.І. Ісаєва розглядають особистісний розвиток насамперед "як реалізацію універсальності, нескінченності, як становлення Людини в індивіді", поділяють процес розвитку на ступені, які й визначають структуру цього процесу: 1) особистісне (цілісне), 2) індивідуальне (одиночно-унікальне) і 3) універсальне (родове) буття людини.

Такої думки Д.І. Фельдштейн, який вважає, що розвиток особистості розділяється на рівні, які пов'язуються із соціальною позицією людини, а сам розвиток особистості відбувається в процесі діяльності [5]. Б.С. Братусь також виділяє рівні розвитку особистості, але вже на іншій підвалині, залежно від домінуючого "способу ставлення до інших людей і відповідно до

самого себе" [3]. У зарубіжній психології подібний підхід характерний для А. Маслоу, який виділяє рівні особистісного розвитку, розуміючи їх як рух людини до досягнення самоактуалізації, відповідно до ієрархії потреб. Ієрархія потреб за Маслоу містить має таку структуру: 1) фізіологічні потреби (спрага, голод тощо); 2) потреба безпеки (довгострокове виживання і стабільність); 3) потреба належати до якоїсь спільноти, бути сприйнятим; 4) потреба в самоповазі (значення, компетентність); 5) потреба самоактуалізації (реалізація потенціалу). При цьому відзначається (хоча є й винятки) необхідність задоволення потреб, які знаходяться внизу ієрархії, для того, щоб мотивуючими стали потреби, які розміщені вище в такій ієрархії.

Інший спосіб опису структури особистісного і професійного розвитку полягає у виділенні "наскрізних" структуротворчих його характеристик, які закономірно присутні на будь-якій стадії процесу розвитку особистості. Варто виділити дві можливі ситуації: 1) педагог чи психолог створює умови особистісного розвитку, які не є типовим для його структури; 2) виникають такі механізми, які одночасно є умовами особистісного розвитку і є типовими для його структури. Для першої ситуації характерними є шість терапевтичних умов особистісного розвитку в процесі психотерапії Роджерса: 1) дві людини перебувають в психологічному контакті; 2) перша людина-клієнт, перебуває в стані невідповідності, вона уразлива й тривожна; 3) друга людина-психотерапевт, є гармонічною або інтегрованою; 4) психотерапевт позитивно ставиться до клієнта; 5) психотерапевт відчуває емпатію, розуміє внутрішню систему координат клієнта і прагне передати це клієнту; 6) як мінімум, має відбутися передача клієнту емпатійного розуміння і безумовної позитивної уваги терапевта [5].

Н.Р. Битянова виділяє такі складові структури особистісного розвитку: 1) самопізнання, 2) самоспонування, 3) програмування професійного й особистісного росту і 4) самореалізація [1]. Зважаючи на структуру особистісного розвитку як системи механізмів, за такого підходу виокремлюють процес особистісного розвитку, а засвоєння і перетворення

самого процесу особистісного розвитку дає змогу безпосередньо здійснити і виробити відповідні практичні методики і рекомендації, врахувати їх у сучасних інноваційних технологіях навчання. Зіставлення двох підходів щодо розгляду структури особистісного і професійного розвитку має свої результати. Перший спосіб спрямований на те, щоб виявити й описати механізми сходження студентом цих шаблів, перехід його з одного рівня на інший. Інший спосіб, вказуючи на ці механізми, вимагає виявлення якісних змін, що відбуваються в процесі особистісного і професійного розвитку. Власне, перший спосіб на практиці можуть більше використовувати для діагностики рівня розвитку особистості, тоді як інший - для організації процесу особистісного і професійного розвитку, побудови відповідних тренінгів і програм. Ці способи є надзвичайно важливими. Однак, зважаючи на існуючу ситуацію у вищій школі, актуальним є завдання організації процесу особистісного розвитку, органічного залучення до підготовки фахівців-професіоналів таких складових і умов, які б сприяли його здійсненню. Завдання діагностики може стати першочерговим щодо актуальності лише тоді, коли в Україні будуть забезпечені всі умови і створена структура, яка здійснюватиме особистісний і професійний розвиток фахівців з вищою освітою. Лише в цьому випадку діагностика буде не тільки визначати рівень особистісного і професійного розвитку студента, а й буде пропонувати певний комплекс необхідних заходів і умов, що могли б допомогти майбутньому фахівцю в здійсненні особистісного і професійного розвитку. Отже, інший підхід щодо опису структури особистісного розвитку дає змогу певною мірою програмувати цей процес і перейти до його практичної реалізації засобами інноваційних технологій навчання та освітнього середовища вищого навчального закладу.

Соціальні умови можуть прискорити чи уповільнити професійний розвиток особистості студента. Основними соціальними факторами, які впливають на цей процес, крім використання інноваційних технологій викладання й надання консультаційної та психологічної допомоги в

університеті, є бюджет вільного часу студента, стиль життя студентських груп і їхніх формальних лідерів, стан навчально-матеріальної бази університету, наявність можливостей для творчої роботи і самовдосконалення, матеріально-побутові умови життя студентів. Важливою передумовою професійного розвитку особистості студента є його спрямованість, що проявляється відповідно до професійних настанов і ціннісних орієнтацій. Сформована позитивна настанова на майбутню професію і самоосвіту, орієнтація на культурно-гуманістичні цінності обумовлює прогресивний розвиток особистості студента і успішність його подальшої професійної діяльності. Процес прогресивного особистісного і професійного розвитку студента може активізуватись на будь-якому етапі за умови створення освітніх ситуацій виконання професійної ролі по-новому, зокрема, з допомогою вправ і процедур комунікативного тренінгу, який, подолавши деперсоніфікацію існуючої системи вищої освіти, змінює негативні професійні настанови, підвищує мотивацію самовдосконалення, сприяє саморозвиткові особистості студента завдяки рефлексивній позиції, оволодінню ефективними способами вільної, демократичної, соціально відповідальної поведінки. Кращому особистісно-професійному розвитку сприяла б зміна освітньої ситуації студентів. Сьогодні байдуже, незацікавлене ставлення студентів до навчання викликане тим, що для них якість освіти, зрештою, немає ніякого значення. Звичайно, в анкетах вони вказують на великі сподівання щодо навчання, бажання стати хорошими професіоналами. Однак налаштуванню студента на особистісний і професійний розвиток сприятиме ситуація необхідності постійної роботи над собою, і не лише з фаху, а й із загальних дисциплін. Розкриття різних рівнів особистісного і професійного розвитку крізь призму соціального ототожнення вимагає побудови теоретичної моделі, у якій фіксуються, насамперед, особливості розвитку особистісних смислів, ціннісних настанов і орієнтацій студента, сфери його потреб і мотивів. Дослідники проблеми самореалізації виділяють складові розвитку, які відповідають основним

структурним компонентам особистості, вказують на необхідні для них засоби і прийоми досягнення вищих рівнів розвитку - *самопізнання, самоспонування, програмування професійного і особистісного зростання, самореалізація* [5].

Самопізнання необхідне студентові для успішної організації особистісного і професійного розвитку, тому йому потрібно усвідомити для себе свої можливості, сильні і слабкі сторони, оволодіти відповідно такими основними прийомами як *самоспостереження, самосвідомість, ставлення до себе, самоаналіз, самооцінка*. Самоспонування до дії передбачає уміння студента використовувати прийоми, що сприяють його внутрішньому спонуванню до професійного й особистісного саморозвитку. Серед основних прийомів професійного й особистісного розвитку виокремлюють *самокритику, стимулювання своєї діяльності, вольові прийоми (наказ, самозобов'язання, самопримус)*. Програмування професійного і особистісного зростання є реалізацією переходу від потреби до реальної діяльності щодо самовдосконалення студента і передбачає формулювання цілей і завдань, визначення шляхів, засобів і методів цієї діяльності. Це може здійснюватися по-різному, що залежить від рівня зрілості особистості студента. Спрямованість на цьому етапі є провідною властивістю студента. Самореалізація - механізм, який дозволяє зреалізувати визначену програму. Н.Р. Битянова виділяє три основні елементи техніки самореалізації: 1) прийоми організаційно-управлінського характеру; 2) прийоми інтелектуального розвитку - керування своєю увагою, пам'яттю, мисленням; 3) саморегуляція психічних станів [1]. Реалізація програми на практиці викликає певні труднощі. Деякі студенти прагнуть до такої мети, яку реально здійснити не вдається. Тому варто контролювати і відстежувати процес саморозвитку, вчасно попереджувати відхилення.

Аналіз наукових праць уможливорює визначення професійної самореалізації особистості як процесу найбільш реального втілення людиною свого внутрішнього потенціалу в зовнішнє середовище завдяки залученню до

професійних відносин, який характеризується розвитком професійних здібностей та навичок і результатом якого є можливість відчувати задоволення від вкладеного в суспільні інтереси. Прагнення до самореалізації закладено в кожній людині і, на думку представників різних наукових шкіл, є її найважливішою, основною якістю, необхідним атрибутом життєдіяльності здорової, зрілої особистості. А. Маслоу довів, що самоствердження і самореалізація належать до найвищих потреб будь-якої людини. Натомість американський вчений Джоан Кіль вважає ієрархію потреб за А. Маслоу дещо застарілою, більше того, він стверджує, що ієрархія потреб немає наукової основи. Д. Кіль пропонує уточнити теорію, проаналізувавши потреби сучасного суспільства, особливо стосовно 4 і 5 рівнів: *самоствердження і самореалізації*. Вчений пропонує змінити структуру трикутника, який відображає ієрархію потреб людини, на відкритий трикутник [8].

Ф. Хейліген визначає процес самореалізації як "процес становлення", "процес розвитку, який є по-суті нескінченним" [7], "особистість робить те, що може - людина може бути тим, ким вона повинна бути" [9], "бажання стати чимось більшим ніж ти є" [9], і "бути зрілою особистістю, в якій реалізуються всі людські потенційні можливості" [10, 116]. Д. Кіль вважає, що згідно цих визначень, структура ієрархії потреб має бути змінена. Він пропонує форму відкритого трикутника, де безмежність і бескінечність процесу самореалізації є очевидною. Не існує кінця людських можливостей, процес розвитку ніколи не завершується. Особистість, яка самореалізується, на думку Ф. Хейлігена, це людина, яка прагне отримати новий досвід і навчитися чомусь новому [8]. Відкритий трикутник відображає ідею навчання впродовж життя і визнання змін - а це саме ті фактори, які є характерними для сучасного суспільства.

Потреба в самореалізації належить до переліку вищих потреб; вона є якісною характеристикою особистості; дана потреба актуалізує потенційні можливості особистості; вона сприяє розвитку особистості; потреба в

самореалізації підтримує внутрішній стан напруження індивіда, вона має суперечливу природу; потреба в самореалізації існує у варіанті "для інших", тобто має соціальний характер; потреба в самореалізації - це цінність; вона має постійний, безперервний характер, потреба в самореалізації наділена здатністю цілеспрямованого формування в процесі оволодіння певною діяльністю.

Потреба в самореалізації є джерелом активності особистості, активність же визначає ті види діяльності, в яких дана потреба задовольнятиметься.

Самореалізація не є процес-вектор, спрямований від внутрішнього світу особистості і такий, що полягає в розгортанні цього світу. Самореалізація є процесом "кільцево-спіралевидної" природи: чим більшим є внутрішній особистісний потенціал особистості, тим вірогідніше і активніше відбувається самореалізація. І це сприяє самореалізації до вищого щабля: процес виявляється тривалим, але лише тому, що безкінечним є світ, у якому живе особистість, і обов'язковим є її прагнення пізнати, перетворити цей світ, залишити власний доробок.

Отже, можна констатувати, що самореалізація особистості є, насправді, органічно притаманною будь-якій людині, але соціальні обставини можуть сприяти активному і глибоко змістовному становленню особистості [4].

Відповідно до мети - виявлення супутніх чинників, що впливають на формування потреби в самореалізації майбутніх учителів філологічних спеціальностей, нами було проведено дослідження мотиваційної складової, потреби в досягненнях та самооцінка творчого потенціалу особистості. Експериментальними методиками слугували: «Мотивація успіху і боязнь невдачі» (опитувальник А.А. Реана), «Потреба в досягненні» (тест-опитувальник Ю. Орлова), «Самооцінка творчого потенціалу особистості» (Н.П. Фетіскіна). Дослідження проводилось на базі інституту іноземних мов Вінницького державного педагогічного університету ім. М. Коцюбинського.

До експериментального опитування були залучені майбутні учителі англійської і німецької мов та зарубіжної літератури (всього 76 осіб).

Отримані результати дають підстави стверджувати, що серед трьох використаних методик переважають середні показники (результати подані у таблиці 1.)

Таблиця 1. Результати дослідження мотиваційної складової, потреби в досягненнях та самооцінка творчого потенціалу особистості.

№	Опитувальник	Рівні		
		Низький	Середній	Високий
1.	Мотивація успіху і боязнь невдачі (А.А.Реана)	---	35 (46,1 %)	41 (53,9 %)
2.	Потреба в досягненні (Ю.Орлова)	---	60 (78,9 %)	16 (21,1 %)
3.	Самооцінка творчого потенціалу особистості (Н.П.Фетіскін)	---	70 (92,1 %)	6 (7,9 %)

За результатами спостережень (табл. 1) можна констатувати, що майбутні фахівці філологічних спеціальностей не підтвердили наявної мотивації на невдачу; не виявлено низького рівня прояву потреби в досягненні успіху та не зафіксовано відсутності прояву творчого потенціалу особистості.

Найвищі показники за вказаними параметрами прослідковуємо на середніх вимірах, зокрема: за методикою " Мотивація успіху і боязнь невдачі" (А.А. Реана) таких виявлено 46,1 % опитаних, за методикою "Потреба в досягненні" (Ю.Орлова) - 78,9 %, за методикою "Самооцінка творчого потенціалу особистості" (Н.П.Фетіскін) - 92,1 % опитаних. Отже, у переважної більшості опитаних студентів не виявлено особистісних стремлінь до максимальної творчої самореалізації. Схожа тенденція презентована лише у 53,9 % студентів за першою методикою, у 21,1 % - за другою та 7,9 % - за третьою.

Отже, йдеться про великі потенційні можливості щодо професійно-особистісної самореалізації майбутніх фахівців філологічних спеціальностей про те, чому має сприяти системна, урізноманітнена інноваційними підходами навчально-виховна діяльність у вищих навчальних закладах.

Висновки. На сучасному етапі розвитку суспільства відбуваються нові процеси в політиці, економіці, духовному житті, які нерозривно пов'язані з новим розумінням людини, зі зростанням ролі особистості в суспільстві. Водночас різко загострилося протиріччя між потребою в формуванні і вихованні активної, творчої й одночасно відповідальної і дисциплінованої особистості майбутнього фахівця-професіонала і реальною можливістю переходу людей на нові позиції громадянської відповідальності за свої рішення і дії. Власне, проблеми розвитку особистості майбутнього фахівця впродовж усього періоду навчання у вищому навчальному закладі стають актуальними. Це важливо і для самої особистості, щоб в умовах складних змін, навчитися долати життєві труднощі, не зупинитися у своєму розвитку, не розгубити, а зберегти, збільшити і розвинути свій потенціал, активно будувати своє життя і для суспільства, у якому будь-яка діяльність висуває високі вимоги до кожного фахівця, його творчої, активної позиції, рівня розвитку духовних цінностей, професійної майстерності.

Проблема реалізації особистісних здібностей студента зосереджує його увагу на те, щоб зреалізувати свій потенціал повною мірою в реальних життєвих умовах. Ця проблема актуально поєднується з проблемою побудови життєвої стратегії, професійного розвитку особистості, а, отже, і з професійною самореалізацією особистості.

Література

1. Битянова Н.Р. Психология личностного роста. Практическое пособие по проведению тренинга личностного роста психологов, педагогов, социальных работников / Н.Р. Битянова. - М.: Международная педагогическая академия, 1995. - 64 с.
2. Братусь Б.С. Опыт обоснования гуманитарной психологии // Вопросы психологии. - 1990. - № 6. - С.9-17.
3. Братусь Б.С. Аномалии личности. - М.: Мысль, 1988. - 360 с.
4. Загальна психологія / [за ред. академіка АПН України, професора С.Д. Максименка]. - Київ, - 1998.
5. Кузовкин В.В. Теоретико-методологические проблемы личностного роста студентов /В.В. Кузовкин // Инновации в образовании. - 2001. -№ 1.-С. 103-121.
6. Лебедик І. Теоретичні особливості вивчення самореалізації особистості /І. Лебедик// Наукові записки. - Серія: педагогічні науки. - Вип. 68. - С. 112-117.
7. Heylighen, Francis (1992), A Cognitive Systematic Reconstruction of Maslow's Theory of Self-Actualization. Behavioral Science, 37, 39-58.
8. Kiel, Joan M. "Reshaping Maslow's Hierarchy of Needs to Reflect Today's Educational and Managerial Philosophies." *Journal of Instructional Psychology* 26.3 (1999): 167. *Academic OneFile*. Web. 7 Feb. 2013.
9. Maslow, A.H. (1954). *Motivation and Personality*. Harper & Row, NY.
10. Mittelman, W. (1991). Maslow's Study of Self-Actualization: A Reinterpretation. *Journal of Humanistic Psychology*, 31(1), 114-135.
11. Schott, R. and Maslow, A. (1992). Humanistic Psychology, and Organization Leadership: A Jungian Perspective. *Journal of Humanistic Psychology*, 32(1), 106-120.